

HELDER MIJ EVEN OP

Ewoud Sanders

Helder mij even op

De beste WoordHoeken uit *NRC*

WALBURGERS

Omslagontwerp

Bart van den Tooren, Amsterdam

Ontwerp binnenwerk

Zeno Carpentier Alting, Amsterdam

© 2020 Ewoud Sanders, p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

© 2020 p/a Uitgeversmaatschappij Walburg Pers, Zutphen

www.walburgpers.nl

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of enige andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

ISBN 978 94 6249 715 3

e-ISBN 978 94 6249 716 0

NUR 620

Voor mijn moeder

Inhoud

Woord vooraf 9

1. Mijn lievelingswoord 15
2. Afkortingen en afbrekingen 17
3. Beeldtaal 21
4. Citaten 25
5. Dierentaal 29
6. Gebarentaal 32
7. Hoofd- en chocoladeletters 37
8. Joden in woorden en uitdrukkingen 42
9. Leestekens 55
10. Namen 59
11. Nieuwerwetse woorden 66
12. Oorlogstaal 70
13. Ouderwetse woorden 82
14. Seizoenstaal 87
15. Seks- en liefdestaal 112
16. Sporttaal 136
17. Studententaal 140
18. Taaletiquette 146
19. Thuis taal 158
20. Uitspraak 172
21. Verhaspelingen 176
22. Vloeken en schelden 188
23. Volksaardtaal 199
24. Vrouwentaal 205
25. Woorddebuten 220
26. Voorbij de woorden 244

Woord vooraf

Gedurende mijn puberjaren voerden mijn vader en ik soms heftige discussies. Daarbij vielen woorden als *objectief*, *subjectief* en – we hebben het over de jaren zeventig – *pacifisme*.

Met regelmaat onderbrak mijn vader zo'n discussie met de opmerking: Zoek dat maar eens op in de Dikke Van Dale. Hij vond dat we eerst overeenstemming moesten bereiken over de precieze betekenis van een omstreden begrip.

Ik herinner me momenten van triomf: kijk dan, zie je wel, dit is precies wat ik bedoelde! Maar ook van ontgoocheling: een ingewikkelde of nietszeggende definitie die mijn betoog onderuithaalde.

Terugkijkend denk ik: zo is het begonnen, mijn liefde voor woorden.

Na verloop van tijd greep ik ook buiten discussies steeds vaker naar de Van Dale, want het stoorde me dat ik in de krant voortdurend mij onbekende woorden las. Mijn ouders hadden het *Algemeen Dagblad* verruild voor *NRC Handelsblad*, een dagblad dat er indertijd prat op ging veel academisch geschoolde redacteurs in dienst te hebben (de slogan luidde: 'Voor en door academici'). Bijna dagelijks schreef ik in een schriftje woorden en uitdrukkingen die ik niet kende.

Vervolgens stak ik een pen en een notitieboekje bij me. Daarin noteerde ik onderweg niet alleen 'moeilijke' woorden, maar álle woorden en uitdrukkingen die ik de moeite waard vond. Synoniemen voor de geslachtsdelen en het liefdesspel bijvoorbeeld, of plat-Rotterdamse uitdrukkingen, want in die stad ging ik naar de middelbare school.

De lexicograaf in mij was wakker geworden, hoewel ik dat begrip toen stellig nog niet kende.

In mijn studententijd volstond de Dikke Van Dale niet meer, ik wilde zo veel mogelijk woordenboeken en naslagwerken om mij heen hebben. Nieuwe en oude, want ik was geschiedenis gaan studeren en het was tot me doorgedrongen dat naslagwerken ook maar producten van hun tijd zijn. Dat ze, bijvoorbeeld, bijna altijd waren samengesteld door wat we nu oudere witte mannen noemen, doorgaans met een christelijke achtergrond. Ooit een aanbeveling, nu een *dog whistle* voor vooringenomenheid.

Toen mijn huis uitpilde van de boeken, besepte ik dat het onbegonnen werk was om voor ieder onderzoekje of stukje, stapels boeken systematisch door te nemen. Gelukkig brak het tijdperk van de digitalisering aan. Ik leerde hoe je zelf boeken kunt digitaliseren en hoe je die slim kunt doorzoeken.

Dat bleek ontzettend nuttig als je wilt nagaan wanneer woorden en uitdrukkingen zijn ontstaan, óf en hóe hun betekenis is veranderd en hoe ze over ons taalgebied zijn verbreid. Terwijl ik bleef bouwen aan mijn eigen digitale collectie – die anno 2020 ruim een kwart miljoen boeken en tijdschriften bevat – verschenen er ook steeds meer fantastische digitale collecties online, zoals Google Books, de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren en Delpher (een databank met onder meer historische kranten).

De gouden eeuw van de historische taal- en letterkunde was aangebroken en ik had de mazzel dat ik inmiddels in *NRC* over taal schreef. Eerst een klein stukje als wekelijkse afwisseling van het ‘Ikje’, de rubriek met persoonlijke ervaringen van *NRC*-lezers. De oudste WoordHoeken (de naam is verzonnen door Rob Biersma, indertijd eindredacteur van de Achterpagina) vulden dus letterlijk dit kleine hoekje. Al snel daarna werd WoordHoek een grotere rubriek.

Hoewel van huis uit geen taalkundige, heb ik die rubriek twintig jaar mogen schrijven – ik gebruik *mogen* hier niet uit valse bescheidenheid, zo voel ik dat oprecht. Hier een paar dingen die ik daarvan heb geleerd.

Er valt aan onze taal nog ongelooflijk veel te onderzoeken. In 2000, toen het eerste WoordHoekje verscheen, waren er ruim zeshonderd studenten Nederlands. In 2020 komt hun aantal nog maar net boven de tweehonderd uit en heeft de Vrije Universiteit in Amsterdam deze studie afgeschaft. Ik zou jongeren willen toeroepen: Kies Nederlands als vak! Of op z'n minst als belangrijk bijvak, zoals ik dat zelf heb gedaan. Er zijn meer fantastische bronnen beschikbaar dan ooit tevoren en er valt nog zo ontzettend veel te ontdekken.

Andere conclusie: lezers van taalrubrieken zijn geweldige bronnen van taalkennis. Wat was het een voorrecht om de lezers van WoordHoek te mogen vragen naar bijvoorbeeld varianten op spreekwoorden, thuistaal, veranderingen in de gevoelswaarde van woorden, dialectwoorden en verschillen tussen jongens- en meidentaal. Zo leerde ik bijvoorbeeld dat sommige meisjes omstreeks 1950 het woord *leuk* niet mochten gebruiken omdat het te veel klinkt als *neuk* (jongens wel). Meende ik ooit dat woordenboeken de belangrijkste taalbronnen zijn, inmiddels ben ik er diep van doordrongen dat ze slechts *één* van de vele bronnen vormen – en dat je ook altijd elders moet zoeken.

Nog een conclusie, of wellicht beter een les: bij twijfel, raadpleeg een deskundige. De studie van het Nederlands telt veel specialismen. Als ik er zelf niet uit kwam, kon ik terugvallen op specialisten in het Oud- en Middelnederlands, grammatica, dialecten, fonologie, computerlinguïstiek, naamkunde, koloniaal taalgebruik, Hebreeuws, Jiddisch, en zo verder. Het zijn er te veel om op te sommen, maar twee wil ik niet onvermeld laten: Marc van Oostendorp en Noline

van der Sijs – beiden bronnen van kennis en inspiratie.

Ook wil ik mijn belangrijkste meelezers noemen. Voor dat ik mijn stukjes naar de krant stuurde, werden ze nagekeken door een of meer meelezers. Een taalrubriek moet, zeker in *NRC*, voldoen aan bepaalde basiseisen. Zo wil je er liever geen spelfouten in tegenkomen. Lees echter in hoofdstuk 17 het stukje ‘Spel-alarm’. Daarin beken ik onder meer dat foutloos vervoegen nooit mijn sterkste kant is geweest en waarschijnlijk nooit zal worden. De belangrijkste meelezers waren of zijn: Jaap Engelsman, Etta Maris, Heske Kannegieter en Jenny Mateboer. Ik ben hun zeer erkentelijk.

Verdeeld over 26 hoofdstukken of hoofdstukjes bevat deze bloemlezing ruim honderd WoordHoeken die tussen 2000 en 2020 in *NRC* zijn gepubliceerd; aanvankelijk alleen in *NRC Handelsblad*, later ook in *NRC Next*. Kiezen uit ruim duizend columns was lastig, maar leuk om te doen. Dat bijna alle stukken van na 2005 dateren, komt doordat er eerder twee bloemlezingen zijn gepubliceerd: in 2004 en 2005 (*Woorden met een verhaal* en *Allemaal woorden*). Sommige stukken zijn ingekort, andere een beetje herschreven (een mens groeit ook stilistisch), maar ze zijn niet geactualiseerd. Dus als ik in het hoofdstukje over beeldtaal schrijf over de falende instructies op pinautomaten in winkels (‘Andersom graag’), geeft dat een tijdsbeeld. Zo deden we dat in 2007 – het publicatiejaar staat erbij – toen *contactloos betalen* nog niet gangbaar was.

In de loop der tijd heb ik ook veel persoonlijke WoordHoeken geschreven. Stukjes waarin mijn ouders voorkomen, mijn gezin of persoonlijke herinneringen. Daarvan heb ik er hier relatief veel opgenomen; het leek mij vermoeiend om te veel woordgeschiedenissen achter elkaar te lezen.

Deze bloemlezing bevat relatief ook veel stukjes die

iets met joden, antisemitisme of de Tweede Wereldoorlog te maken hebben. Dat zijn onderwerpen die het leven van mijn ouders sterk hebben beïnvloed en daardoor indirect ook mijn leven. Bovendien bleek juist over deze onderwerpen taalkundig gezien verrassend veel nieuws te melden.

Rest de mededeling dat WoordHoek weliswaar stopt bij *NRC*, maar met ingang van 2021 zal worden voortgezet op de website van het Instituut voor de Nederlandse Taal in Leiden (zie: www.ivdnt.org). Bij dit instituut, dat zich bezighoudt met de wetenschappelijke beschrijving van het Nederlands, hebben ze niet alleen een fantastische collectie oude woordenboeken, maar vooral ook geweldige databanken en tools. Van beide hoop ik voor volgende taalcolumns dankbaar gebruik te maken.

Haarlem, 2 december 2020

1. Mijn lievelingswoord

LIEFDESAPPEL

Zo af en toe wordt mij gevraagd wat ik het mooiste Nederlandse woord vind. Meestal geef ik een politiek correct antwoord. Dat het Nederlands zoveel mooie en lelijke woorden heeft, maar dat *lelijk* en *mooi* in dit verband relatieve begrippen zijn. Dat we die kwalificaties zelden los kunnen zien van de betekenis van een woord, dat associaties een grote rol spelen, enzovoorts.

Maar ondertussen heb ik, net als veel mensen, m'n favorieten. Zo houd ik veel van het woord *liefdesappel*.

Dat is om drie redenen een van mijn favoriete woorden. In de eerste plaats vanwege het eerste deel van de samenstelling: *liefde*. Het is een open deur, maar daarom niet minder waar: liefde is het belangrijkste ingrediënt voor levensgeluk. Niet alle samenstellingen met *liefde* zijn even mooi (Van Dale vermeldt bijvoorbeeld ook *liefdebeurt*, *liefdebetrekking* en *clubliefde*), maar zelfs dié kunnen ermee door.

De tweede reden waarom ik *liefdesappel* zo'n mooi woord vind, is persoonlijker: ik ben dol op appels. Al het grootste deel van m'n leven eet ik een paar appels per dag, er zijn maar weinig appels die ik niet lekker vind, ik vind appels mooie vruchten, als kind at ik niets liever dan appelmoes – allemaal positieve associaties.

Tot slot vind ik *liefdesappel* zo'n mooi woord vanwege de betekenis. Anders dan je zou verwachten is de *liefdesappel* helemaal geen appel; het betekent 'tomaat'. *Liefdesappel* is

dus een woord dat je op het verkeerde been zet, dat door z'n betekenis van kleur en vorm verandert. Op slag zijn liefdes-appels rood, de kleur die met liefde wordt geassocieerd.

Er is nog een reden om het woord *liefdesappel* te bemin- nen: de herkomst ervan. Hoe is men er ooit toe gekomen om de tomaat *liefdesappel* te noemen? Door een misver- stand. In het Italiaans werd de tomaat in de zeventiende en achttiende eeuw *pomo dei Mori* genoemd, 'appel van de Moren'. Italië exporteerde tomaten naar Frankrijk, waar de naam *pomo dei Mori* niet werd begrepen en daardoor werd verbasterd tot *pomme d'amour*. Een naam die op zijn beurt in het Nederlands werd vertaald als *liefdesappel*.

Voor de goede orde: dit is hoe de geschiedenis van het woord *liefdesappel* in de Dikke Van Dale en diverse andere naslagwerken wordt verklaard. Die verklaring is aanneme- lijk, zij het dat de geschiedenis van de tomaat ingewikkelder is dan hierboven wordt geschetst. Zo komt de tomaat van oorsprong uit Mexico en werd de vrucht door de Spanjaar- den in Europa geïntroduceerd. Sommigen houden het erop dat aan de tomaat lustopwekkende eigenschappen werden toegeschreven, vandaar *pomo d'amore*. Aanvankelijk was de tomaat klein en geel, maar door kruisen en selecteren werd de vrucht rood. Vanaf 1850 is de tomaat een veelgebruikte groente in de Europese keuken.

Zeker is dat het woord *liefdesappel* inmiddels is verou- derd. Het is in 1855 voor het eerst aangetroffen en raakte aan het begin van de twintigste eeuw in onbruik. Voor mij is dat geen belemmering om het te koesteren. En om het, waar mogelijk, te gebruiken. (2015)